

Hatos Pál

„RAVASZRÓL AZT HALLOM, SZABADKŐMŰVES,
JÓ LESZ VIGYÁZNI!”

Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921-ben

1921 tavasza nem hozott megnyugvást a magyar politikai életben. Az 1920 nyaratól első miniszterelnökségét betöltő Teleki Pál konszolidálta ugyan a közbiztonságot, véget vetett a szélsőjobboldali különítményesek garázdálkodásainak, közben azonban a nemzetgyűlés törvényt alkotott a zsidóság jogegyenlőségét korlátozó egyetemi numerus claususról és a botbüntetésről. Teleki jelentős kompromisszumok árán a Nagyatádi-féle földreformot is elfogadtatta, s pénzügyminiszterei, báró Korányi Frigyes, majd Hegedűs Lóránd energikusan láttak hozzá az államháztartás konszolidációjának – bár az infláció megállítása egyiküknek sem sikerült.¹ Az ország nem ocsúdott fel még a trianoni béke sokkoló következményeiből: a formálódó kisantant fenyegető gyűrűje, a nemzetközi elszigeteltség, a lecsúszott középrétegek szociális létbizonytalansága, az elszakított területekről érkezett menekült százvezrek ínsége fokozta a háború pusztításaiból, valamint a forradalmak s a román megszállás megrázkódtatásaiból kilábalni alig kezdő ország nyomorát, társadalmi és politikai feszültségeit.

A trianoni békeszerződés területi rendelkezései egyébként sem kristályosodtak még ki. Nyugat-Magyarországot, a későbbi osztrák Burgenlandot magyar szabadcsapatok tartották ellenőrzésük alatt, Baranya nagy részét viszont a szerb egységek szállták meg. A politikai életet leglátványosabban mégis a királykérdés osztotta meg, IV. Károly első, húsvéti visszatérési kísérletébe maga Teleki is belebukott. Az egyik gróft váltotta a másik, az egyik erdélyi mágnást a másik: 1921 áprilisában Bethlen István lett a miniszterelnök. Nagy politikai jövőt ekkor még senki nem jósolt Bethlennek. Ráadásul mindenki tudta, Telekivel nemcsak jó barátok, de politikai nézeteik is közel állnak egymáshoz.² Nem jelentett különbséget az sem, hogy Bethlen református, míg Teleki katolikus volt. Bethlen ugyanis nem fejezte ki vallási érzéseit, s Teleki felébredő, mély katolicizmusa sem játszott különösebb szerepet politikai aktivitásában.

A vereség kultúrája – A háború utáni vallásos reneszánsz kontextusai

A politikatörténet által jól ismert fejlemények árnyékában ma már kevésbé köztudott, hogy a felekezeti ellentétek milyen mélyen nyomták rá bélyegüket az 1919-et követő idő-

¹ Az első Teleki-kormány tevékenységének értékeléséhez lásd ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*, Osiris, Budapest, 2005, 169–204.

² ROMSICS Ignác: *Bethlen István*, Osiris, Budapest, 2005, 184.

szakra. Ennek az ellentétnek alapvető kontextusát kétségtelenül a két világháború között új erőre kapott vallásosság és vallási mozgalmak adták. A dualizmus korában a tömegek szokásszerű vallásosságát és a szabadelvű liberális politikai és egyházi elitet egyaránt a növekvő közömbösség jellemezte. Ez a helyzet csak az egyházpolitikai törvények (1894) elfogadása után színre lépő politikai katolicizmus fokozatos megerősödésével kezdett megváltozni. Az 1920-at követő időszakban viszont nemcsak a politika nyelvezetét határozta meg a „keresztény kurzus” retorikája, nemcsak az egyházak politikai befolyása növekedett jelentősen, de a megelőző korszakhoz képest a vallásgyakorlat megnyilvánulásai is szembetűnően intenzívebbek lettek. Nem vitás, ebben a változásban fontos szerepe volt a háború hatásának. Ahogy Ravasz László fogalmazott: „örök tanúság, ha a keresztyénség elég gyenge megakadályozni a háborút, feltétlenül a szolgálatába áll”.³ A háború által felszított vallásos érzelmeket csak fokozták a pusztítás következményei. A forradalmi kísérletekből történt kiábrándulás és a trianoni katasztrófa „taglóútése” egyfajta – máskor természeti katasztrófák következtében fellépő – pánikállapotot eredményezett, amely vigaszért, biztos fogódzókért kiáltott: „az állandóságkeresés, a beteges irtózás a képzelt megingástól a lelkeknek [...] mindig egyik rejtett alapérzése, mint azt fizikai vonatkozásokban a nagy földrengések után lehet tapasztalni”.⁴ A két világháború közötti „vallásos reneszánsznak” mindvégig megmaradt ez az egzisztenciális szorongáshoz köthető, alapvető motivációja. Ahogy Hamvas Béla a harmincas évek közepén – az akkor friss heideggeri filozófia kategóriáját használva – megfogalmazta: „annak a vallásosságnak egy részében, amely a legújabb háború utáni emberiségben terjed, a szellemi ember nem sok örömét leli. [...] Az emberek meg vannak félemlítve, s amint ma élnek, nem alkalmas arra, hogy e félelmet elűzze. Nehéz megélhetés, szociális bajok, gazdasági és morális süllyedés a rettegést egyáltalán nem csökkentik. Ezek a körülmények feleszméltették, ahogy mondják, kreatúra-voltára, arra, hogy a [...] az »elvetéltség« állapotában él s alapérzése: a gond, a gond az életért, a fennmaradásért, a hazáért, a családért, sűrű, nehéz, nyomasztó és felőrlő gond. És a vallásosság, amely ma leginkább oka a túlzásúfolt templomoknak és sok imának, sokszor innen fakad.”⁵

A két világháború közti időszak intenzívebb vallásosságának másik oka a katolicizmus demográfiai és politikai megerősödése volt. Míg az 1918 előtti Magyarországon a katolicizmus részaránya nem sokkal volt 50 százalék fölött, az 1920-as népszámlálás szerint arányuk a lakosság megközelítőleg kétharmadára (63 százalék) nőtt. És ez a katolicizmus egyre láthatóbb lett a tömegrendezvények, a szaporodó egyesületek, az aktív és támadó kedvű sajtó révén. Szellemi-politikai súlyát a korszak legjobb intellektuális erőihez mérhető egyéniségek fémjelezték. Mindenekelőtt Prohászka Ottokár, akinek szellemi felkészültsége, a modern filozófiai nyelvet ismerő és használó vitaképessége, s nem utolsósorban indexre tett művei 1918 előtt a progresszív, sőt a radikális mozgalmak nem egy hívét is meg tudták szólítani. Ellentmondásos egyéniségét jól jellemzi a később jelen-

³ RAVASZ László: *A háború hatása a magyar vallásos életre* [1924] = Uő.: *Tudom kinek hittem. Beszéddek, cikkek, prédikációk*, Studium, Budapest, 1927, 20–21.

⁴ Uő., 21.

⁵ HAMVAS Béla: *Az örökkévalóság*, Katolikus Szemle 1937. október, 611–612.

tős nemzetközi irodalmi és filmes karriert befutó író, Bíró Lajos 1917-es nyilatkozata a radikális Huszadik Században. Bíró ebben a liberális-konzervatív *status quó*t elsőprő nemzedékváltás egyik fontos jelképeként írja le a manapság virulens antiszemitizmusáról ismert székesfehérvári püspök hatását: „az a zsidó generáció, amelyhez én tartozom, tökéletesen idegenül áll a régebbi zsidó generációval szemben. Mi nem értjük őket, ők nem értenek bennünket. Hatvan-hetvenéves öregurak, koruk teljes műveltségével felszerelve – szigorúan racionalisták, elkéseredett antiklerikálisok és csuhagyűlölők – elsősorban nem is német írókat, hanem Taine-t és Macaulay-t idézve heves szemrehányásokat tesznek nekünk, mert nem ragaszkodunk Tisza Istvánhoz és az általános választójogot akarjuk. Az én generációm nem érti a konok racionalizmust többé, és nem érti a haragos antiklerikalizmust, nem látja azt a protestantizmust többé, amelyért valamikor rajongott, szereti Prohászka Ottokárt és nagy demokratikus erők megmozdulását látja a katolicizmusban.”⁶

Bíró éles szemmel vette észre, hogy a katolicizmus kifejezetten innovatívnak bizonyult a korszak átmenetiségében. A modern tömegdemokráciában a „többség” politikájának lehetőségét látta meg, s militáns képviselői – mint a jezsuita Bangha Béla – az I. világháború által elsöpört dinasztikus-monarchikus rend bukásában jól érzékelték a trón és az oltár szövetségének minden legitimizmus dacára is visszafordíthatatlan hanyatlását. S a „többség jogára” hivatkozva láttak hozzá a politikai katolicizmus és a nacionalizmus szövetségének kidolgozásához. Nem is eredménytelenül. A történelmi Magyarország összeomlása, a forradalmak és ellenforradalmak a „vereség kultúrájának” felívelését hozták. Ebbe az ívbe illeszkedve, a progresszió ellenpontjaként a szabadelvű liberalizmustól „magára hagyott” nemzet és a „megtaposott” kereszténység képében az áldozat örök toposza nagy mozgósító erővel született újjá. Az 1920 utáni korszak konzervatív ideológiai tájékozódását megalapozó antiliberális művek és vállalkozások jórészt katolikus szerzők tollából születtek: például Bangha *Magyarország újjászületése és a kereszténység* című munkája vagy éppen Szekfű Gyula *Három nemzedéke*. A neonacionalizmus kormányzati exponensei, az új kultúrpolitika megalapozói is többségében katolikusok voltak, mint Klebelsberg Kuno vagy a piarista szerzetestanárból kultuszállamtitkárrá avanzált Kornis Gyula.

„...a magyar faj szükségére teremtett szervezet” – *A magyar protestantizmus választúton*

A katolicizmus megerősödése, a nacionalizmussal való újkeletű és sikeres szintézise a protestantizmus elerőtlenedéséből is fakadt. Pontosabban annak a széleskörűen elterjedt – bár sohasem osztatlanul uralkodó – liberális protestantizmusként ismert antropológiai optimizmus kudarcából, amely a 19. században Európa-szerte általános gondolkodási minták szerint kapcsolta össze a haladás egyetemesség-érvényét és a nemzet fejlődésének teleológiáját. Hiába hitt ebben a modellben élete végéig a karizmatikus

⁶ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*, Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1917, 54–55.

Tisza István, hiába alapította meg e szabadelvű gyökerekből táplálkozó konzervatív álláspont védelmében 1911-ben a Magyar Figyelőt, egyre többen fejezték ki a paradigma problematikusságát. Az is egyre jobban látszott (bár erről kevesebbet beszéltek), hogy a liberális protestantizmusból leginkább a teológia hiányzott. Nem véletlen, hogy a protestantizmus felekezeti összetétele a legtöbb kortárs számára inkább hagyomány, mint vallásos mentalitások elkülönülése volt.

Volt, aki számára ez tűnt a dolgok természetes rendjének. A református teológiára kétszer is beiratkozó, és azt kétszer otthagyo Móricz Zsigmond szerint a magyar protestantizmus egyenesen „a magyar faj szükségére teremtett szervezet, és hittani anyaga [...] vékony és ki nem jegecesedett”.⁷ Móricz axiómaként fogalmazta meg azt is, hogy „a magyar protestantizmus: a kálvinistaság. A lutheránusok más lapra tartoznak.” Mások szerint viszont a modernitás és a kereszténység viszonyát ez a korlátolt instrumentális szemléletmód akadályozta. A neves esztéta és kritikus, a Vasárnapi Kör tagja – s jövődő református lelkész – Fülep Lajos ezért írta, hogy „könyv ugyan a keresztyénségről naponta jelenik meg elég Európa-szerte, de köztük olyan a magyar, mint ami nincsen, mert vagy egyáltalán nincs, vagy ha van is, akkor nincs. Mintha a keresztyénség – egészen függetlenül attól, hogy vállalja-e valaki vagy nem – már pusztán történeti és kulturális tényező, vagy ha úgy tetszik »jelenség« voltában nem volna elég jelentékeny ahhoz, hogy a magyar gondolkodó és tudós figyelemre méltassa. [...] A történelem irracionálisában a legirracionálisabb elem a vallás, amelynek nemcsak értelmében, hanem egész életében, történetében – dominál a *credo quia absurdum* [hiszem, mert lehetetlen] elve. És kérdés az is, a keresztyénségen annyira túl vagyunk-e már, vagy sok tekintetben még innen, s tán föl se vetettük még a vagy-vagy kérdését, ahogy Kierkegaard követelte – hiszen még alig ismerjük a keresztyénséget.”⁸

Fülep problémafelvetése a Huszadik Század utolsó számában az intellektuális kereső magányos jelzése volt. Nagyobb visszhangja támadt a Nyugat korábbi, 1913-as, Szabó Dezső és Ady által kezdeményezett protestantizmus-vitájának. Résztvevői, Szabó Dezső, Ady Endre és – fentebb idézett írásában – Móricz Zsigmond teológiai tájékozódás helyett továbbra is a magyarság politikai géniuszát látták megtestesülni a protestantizmusban. Csupán a kiszikkadt és divatjamúlt liberális inspirációk helyett új progresszív szövetséget kerestek a szociáldemokráciában, melyet „egy olyan szervezet asszimilálna a magyar élet számára, mely elemeiben túlnyomólag magyar, és mély gyökerei vannak múltunk szerves fejlődésében”.⁹ Hiába. Nemcsak a forradalmak bukása miatt nem lehetett ennek szövetségnek jövője, az elképzelés nem számolt azzal sem, hogy a protestantizmus eredendően mégiscsak vallásos mozgalom, ami emancipációs szándékait a 20. század radikalizálódó eszmei légkörében a potenciális partnerek szemében eleve gyanússá tette. Néhány évvel a vita után, a reformáció elindulásának négyszázadik évfordulójára emlékezve a Nyugat főszerkesztője, Ignotus kimondta a verdiktet: a tudományos haladás túllépett a vallásos világnézeteken, így azok csak a reakció táborába sorolhatóak: „Ma már a tudomány nem

⁷ MÓRICZ Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája*, Nyugat 1913/II., 209–217.

⁸ FÜLEP Lajos: *Magyar könyv a keresztyénségről*, Huszadik Század 1919. január–február, 47–48.

⁹ SZABÓ Dezső: *A magyar protestantizmus problémája*, Nyugat 1913/14., 118–121.

fér meg a vallással, semmifélel, mert semmiféle előzetes feltevést nem fogad el, vagy, ami egyre megy: szabadon változtatja, veti el és szerkeszti meg újra meg újra feltevéseit. Ami akkor a protestantizmus volt és lehetett: az ma a tudomány, s ahol, mint vallás bármi kevésbé is elkülönözteti magát – pedig köteles magát elkülönöztetni – a tudománytól, ott menten ellentmondásba esik önnön lényegével. [...] Valahol tehát óhatatlan elkövetkezik a pont, a vonal, a határ, hol a protestantizmus éppúgy kénytelen elfordulni a lelkiismeret szabadságától, akár a katolicizmus.”¹⁰ Mások más következtetést vontak le: 1919 márciusában Szabó Dezső *Az elsodort falu* kéziratát – melyet a Károlyi-kormány utolsó hónapjaiban Hatvany Lajos várbéli palotájának vendégszobájában fejezett be – a jezsuita Bangha Bélának ajánlotta fel kiadásra.¹¹

A protestantizmus-probléma effajta dichotómikus tételezésével szemben voltak ugyan képviselői a hagyományos emancipatórikus és szabadelvű-demokrata protestantizmus folytatásának is, mint például Baltazár Dezső tiszántúli református püspök. De 1920 után ez az álláspont nem csak az éles antiliberális hangulat miatt nem lehetett a protestantizmus vezető diskurzusa. Hanem azért sem, mert Baltazárt saját közössége is elsősorban politikusnak tartotta, akinek gyakran váltakozó állásfoglalásai mögött nem sajátos lelkiesség vagy erős teológiai meggyőződés, még kevésbé intellektuális ambíció, hanem elsősorban politikai taktika állt. A főként a dunamelléki egyházkerületi lelkészek körében egyre népszerűbb, a „hitbéli újjászületést”, a gyakorlati kegyességet és a bensőséges vallásosságot kereső, egyben a közegyház langyos formalizmusát kritizáló, úgynevezett belmisszió képviselőit pedig minden sikerük ellenére az antipolitikus attitűd – vagy éppen a rossz ütemérzék, mint egyes képviselőik szerepvállalása az 1919-es kommün „egyházforradalmi” kezdeményezéseiben¹² –, s még inkább a konzervatívok számára oly fontos intézményekkel szembeni bizalmatlanság, valamint a vallásos nyelvezetükből eredő bizonyos exkluzivitás idegenítette el a középosztály protestáns háttérű rétegeitől. Utóbbiak viszont nem voltak érzéketlenek a berendezkedő „kurzus” katolikus-nemzeti retorikája iránt: Bangha páter Magyarország keresztény megújulásáról szóló konferenciabeszédét egyes beszámolók szerint több protestáns hallgatta, mint katolikus.¹³ A széthúzást, a tanácstalanságot, a szorongást tükrözte a belmisszió egyik vezető egyénisége, Forgács Gyula péceli lelkész által 1920 nyarán életre hívott Péceli Kör keserű diagnózisa: „napjaink viharos eseményei válaszút elé állítják az egyházat, úgy hogy rövidesen el kell dőlnie, vajjon képes-e az egyház múltjához és eszményeihez méltó életre megújodni, vagy pedig elítéltetik a halálra és csúfságos elgyengülésre, sőt tekintélyes részben a feloszlásra”.¹⁴

¹⁰ (L-S): *Jegyzet*, Nyugat 1917/22., 840.

¹¹ NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*, Akadémiai, Budapest, 1958, 108. Vö. NYISZTOR Zoltán: *Bangha Béla élete és műve*, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest, 1941, 261.

¹² Lásd MOLNÁR Sándor Károly érdekes forrásközlését: *Bereczky Albert levele Forgács Gyulához 1920. szeptember 2-án (és ami utána következett...)*, *Egyháztörténeti Szemle* 2011/4. (www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/msk-bereczky.htm).

¹³ *Údv az olvasónak!* [Névtelen röpirat Ravasz László mellett], 1921, 2, Ráday Levéltár, A/1.c: Az 1921-es püspökválasztással kapcsolatos levelek, nyomtatott cikkek [a továbbiakban: RL A/1.c].

¹⁴ *Péceli Program*, Reformáció 1920/1., 5–7.

Reformátusok a Dunamelléken

Az ellenreformáció térnyerése óta a hagyományosan az ország keleti felében erősebb reformátusságnak ekkorra már Budapest volt a legnépesebb központja. Míg a 19. század elején alig hatszáz református élt Pest-Budán – az ikervárosok lakosságának kevesebb mint egy százaléka –, addig 1920-ban már majdnem százezer.¹⁵ Igaz, még ekkor is csupán a főváros lakosságának egy tizedét tették ki, jóval alatta maradv országos arányszámuknak. Mégis, a megelőző száz évben a fővárosban az összes bevett vallásfelekezet közül a reformátusok aránya nőtt a leggyorsabban. Ez a tendencia el- lentétes volt a vidék vallásföldrajzában végbemenő lassú, de egyértelmű változással: a református vidéki gyülekezetek demográfiailag a Dunamelléken, ahogy az országban szinte mindenütt, visszaszorulóban voltak a katolicizmussal szemben. Egyre inkább a nagyvárossá fejlődő Budapesten tömörült az „urbánus” gyökerekkel nem rendelkező református „intelligencia” is, amelyet frusztrált a katolicizmus látványos erősödése és növekvő közéleti súlya. Meg is volt rá az oka. Hiába a nagyobb növekedés, a jelentős bevándorlási többlet, a fővárosi felekezetközi mobilitásban, azaz a „vallásváltásban” a reformátusok „egyenlege” csak a zsidósággal szemben volt pozitív – köszönhetően az asszimilációnak –, a többi felekezet viszonylatában viszont több református „kité- rő”, mint „betérő” volt, nemcsak a katolikusok, hanem a kisebb protestáns feleke- zetek esetében is.¹⁶ Egyházépítés, új, az eltérő irányzatokat és csoportokat integráló s egyben a korszak intellektuális várákozásaira is választ adni képes szellemi-lelkiségi program, dinamikus helytállás a katolicizmussal és a szekularizációt hirdetőkké vívott kétfrontos „kulturharcban” – mindehhez a 20. század első két évtizedében hiányzott a református táborban a megfelelő adottságokkal bíró „vezér”. Az irodalmi és politi- kai élet liberális nagy nemzedékét képviselő költő-püspök, Szász Károly élete utolsó éveiben már fáradt, búcsúzó öregember volt. Utódja, a szintén literátor-pap Baksay Sándor már eleve idősen kapta a nagy feladatot, ráadásul nem is költözött Budapest- re az egyházkerület irányítása kedvéért. A halála után, 1915-ben püspökké választott Kálvin téri lelkész, a szelíd és szerény Petri Elek is a „status quo” embere volt. Jellem- ző adalék, hogy a püspöki hivatala a Kálvin téri hatnégyzetméteres lelkészi szobából állt, itt fogadta a hozzá fordulókat, szegény józsefvárosi kérelmezőktől egészen Hor- thy Miklós kormányzóig.¹⁷ A sokat betegeskedő püspök 1921. március 3-án halt meg, s elhunyt sokféle várákozást és ambíciót ébresztett fel. Megindult a küzdelem.

¹⁵ NAGY Áron: *Budapest vallásföldrajza = Reformátusok Budapesten*, I., szerk. Kósa László, Argumentum, Budapest, 2006, 84.

¹⁶ KOZMA István: *Reformátusok a budapesti statisztikákban = Reformátusok Budapesten*, I., 112. Kozma az adatait csak az 1930–1940-es statisztikák alapján közli, de valószínűleg hasonló trend érvényesült 1920 előtt is.

¹⁷ Lásd RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 169.

„Aki püspökséget kíván, jó dolgot kíván” – Jelöltek és tettek

Hagyomány szerint a püspöki széket – formális választás útján – a hivatalban lévő lelkészi főjegyzőnek, Takács József ceglédi lelkésznek kellett volna örökölnie. A Takács mellett kampányoló körlevél ennek értelmében a folytonosságot ajánlotta: „a református egyház életében hagyománnyá vált, hogy a főjegyző a püspök jogutódjának tekintetik. Semmi ok sincs arra, hogy ezen régi hagyomány alól kivétel tétessék. Nagyobb munkacserét, szélesebb látókört, higgadtabb megfontolást a mai hullámos viszonyok között nem ismerünk.”¹⁸ De csak néhány napig tűnt úgy, hogy a választás ügye pusztán formalitás lesz. Hamarosan kiderült, hogy többen aspirálnak a megüresedett egyházvezetői székre. A Kálvinista Szemle március 13-i tudósítása szerint: „A püspöki szék betöltését illető kombinációk teljes erővel megindultak [...] Bizalmas értesüléseink szerint, [...] Takács József mellett [...] a jelöltek között emlegetik Ravasz Lászlót, a kolozsvári teológia igazgatóját, akihez már bizonyos körök tájékozódó táviratot küldöttek is. Beszélnek és írnak, ezen kívül Forgács Gyula péceli lelkésztől, a Reformáció szerkesztőjéről, Hamar István teológiai tanárról, Haypál Benő budai lelkésztől, Kováts J. István teológiai tanár nemzetgyűlési képviselőről, Nagy Ferencről a pesti egyházmegye espereséről, Sebestyén Jenő teológiai tanár, felelős szerkesztőnkéről, Szabó Aladár jelenleg szabadságon lévő budapesti lelkésztől és Takaró Géza kőbányai lelkésztől. Nem tudjuk, örvendetes dolog-e vagy elszomorító ez a sok név, érzésünk az utóbbi mellett dönt. Megnyugtató viszont, hogy a legtöbb jelölés motívuma az ismert »aki püspökséget kíván jó dolgot kíván« meggondolás.”¹⁹

Legnagyobb határozottsággal a pesti egyházközség befolyásos világi tagjai látták elérkezettnek az időt jelentős változás végrehajtására. Jelöltjük Kolozsvár neveltje, Ravasz László, az ekkor már elszakított erdélyi református egyházkerület második embere, elismert szónok és teológus, egyházi író, publicista. Unokatestvére már az elhunyt püspök temetése napján levelet és táviratot intéz Kolozsvárra: „Nagyon nagy dologról van szó. A pesti egyház legelőkelőbb vezetőiből, s ezen kívül legszélesebb körökből származó egyénektől *quasi* megbízásom van erre az írásra. Petri Eleket ma eltemettük. Kimondhatatlanul fontos egyházi érdekből, amelyek a mostani missziókat hatalmasan erősíti, egész Budapest téged óhajt megválasztani a Kálvin-téri parókiára. Egyedül csak rajtad áll a dolog. Amúgy is régóta azon törik a fejüket, hogyan tudjanak téged idehozni, mert megfelelő erők hiányában életszükséglet volna ez. Az Isten a nagy alkalmat megadta. [...] itt még többet tudsz használni az isteni ügynek, is, ami ott most fogva tartja lelkeket és egész erődöt leköti. Mi ezzel is tisztában vagyunk. Gondolj tehát a felséges munkamezőre, ami itt reád vár. Gondolj azon kívül családodra, gyermekeidre is. Gondolj arra is, hogy mikor az egész ország rész egyértelműen reád gondol és téged vár, ez az Isten akarat. [...] A kerületi vidéki papok is azt izenik általam, hogy nem a Te érveidet, hanem az Isten és egyház nagy érdekeit tekintik, mikor hívnak ide, mert itt hatalmas főpásztori

¹⁸ Névtelen röpirat Takács József püspöksége mellett, RL A/1.c.

¹⁹ Kálvinista Szemle 1921. március 13., 81.

munkára is szükség van, s nincs arra való ember. Előtted az önjelöltek is mind deferálnának és a kerület békessége is megmaradna. Ők azt mondják, hogy nemcsak a pap, de a püspök is te leszel. Ott [mármint Erdélyben] meglesznek valahogy már nálad nélkül is, mert többen vannak arravalók.”²⁰

A levélben a püspökségre tett erős utalás ellenére Ravasz támogatói kezdetben azzal számoltak csupán, hogy az ország első szószékét tudják biztosítani számára. Remélve, hogy az idős Takács József püspöksége ügyis rövid és átmeneti lesz, s eközben a távolról érkezett Ravasz kiépítheti bázisát a Dunamelléken. Ezt a mozgalom mögött álló legtekintélyesebb személy, Szilassy Aladár egyházi tanácsbíró, a Kúria nyugalmazott másodelnökének Ravasz Lászlóhoz írt március 13-i levele is alátámasztotta: „Püspök candidátus van vagy féltucat, mégis azt hiszem, hogy Takács József ker. főjegyző, ceglédi lelkésznek talán már az első fordulónál többsége lesz. Ő megválasztása esetén nem reflektál a pesti papságra. Különbösen Petrinek kortársa. A calvintéri lelkészi állásra mi sokan főtiszteletű úrra gondolunk s erre az eshetőségre nagy lelkesedéssel szőjjük a terveinket. Mi tudjuk, hogy Erdélyt elhagynia a mai viszonyok közt nehéz, de higgye meg, az egyház és Isten országának építése szempontjából az állás nagyon, de nagyon fontos a mi elesett egyházunk felemelése érdekében. [...] Azt is közölnöm kell köteles őszinteséggel, hogy alig remélhetek egyhangú választást, [...] de többségre biztosan számíthatunk.”²¹

„Sem ma, sem a jövőben Téged senki nem pótolhat” – Ravasz László motivációi

Ravasz Lászlót váratlanul érte a felkérés, erős érzelmi felindulást élt át, azt is érezte, nem kockáztathat, vagy ha kockáztat, azt csak a püspöki székért teheti. Válasza ezért óvatos volt, további felvilágosításokat kért az ajánlat tartalmáról: „Táviratot megkaptam, roppant erős érzelmi szempontokkal küzdöm. Lelkem régi vágyáról lévén szó, nem mondok nemet, ha közelebbi tájékoztatót nyerek.”²² Jövedelemben, presztízsből, perspektívában a Kálvin téri lelkészség vonzó karriercélnak tűnhetett minden református lelkésznek. De Ravasz erdélyi főjegyzői posztja azt jelentette, a következő erdélyi püspök ő lenne. Akkor volt személyes tekintélye és elfogadottsága, hogy már 1918-ban, az előző kolozsvári püspökválasztás alkalmával is csak mély személyi lojalitása tartotta vissza attól, hogy Bethlen István felszólítására sorompóba lépjen tanára, protektora és barátja, Nagy Károly ellenében.²³ A tanulmányait Kolozsváron folytató és ott huszonöt évesen egyete-

²⁰ Ravasz Árpád levele Ravasz Lászlóhoz 1921. március 6-án, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltár Ravasz László-iratai, C/141, Levelezés [a továbbiakban RL C/141].

²¹ Szilassy Aladár levele Ravasz Lászlónak 1921. március 7., RL A/1.c.

²² Ravasz László válasza Ravasz Árpád levelére, keltezetlen [1921. március 9–10 között], RL A/1.c.

²³ „Lacitokban olyan barátot, munkatársat adott nekem az Úr, aki jóakarátú és őt végtelenül szerető mestert úgyan már régen felülmulta, de hálás ragaszkodását akkor is megtartotta, midőn már régen saját útjait másokra való tekintet nélkül járhatná. Végtelenül boldog vagyok, hogy ő lesz első segítő társam, jobbközem, támogatóm, és majdan isten akarata szerint előbb utóbb utódom és örökösöm.” Nagy Károly levele Ravasz Györgyhez [Ravasz László édesapjához], 1918. március 6., RL C/141. Lásd még RAVASZ: *Emlékezéseim*, 133.

mi katedrát szerző Ravasz céltudatosan építette pályáját. Kezdetben erőteljesen kötődve az erdélyi protestantizmuson belül különösen erős liberális irányzatokhoz, amelynek legfőbb képviselői éppen patrónusai, Bartók György püspök és Nagy Károly teológiai tanár voltak. 1910-ben a szabadkőművességbe is belépett, világnézete alaprétégét Böhm Károly neokantiánus értékfilozófiája határozta meg. Ifjúsága széleskörű német tájékozódás jegyében telt – berlini ösztöndíjas évében a klasszika-filológus Willamowitz-Moellendorf, a művészettörténész Wöfflin, a teológus és egyháztörténész Adolphe von Harnack és a filozófus és szociológus Georg Simmel előadásait egyaránt hallgatta –, melynek haszna az életfilozófiák ismerete és egy igen eredeti, Schopenhauer esztétikájáról szóló értekezés lett.²⁴ Teológiai tanári kinevezése után azonban érdeklődése a szorosabban vett teológiai diszciplínák felé fordult. Elmélyült Kálvin-tanulmányokat folytatott, amelyek később kivívták számára a történeti kálvinizmus reneszánszát öhajtó körök rokonszenvét.²⁵ Hamar keresett szónok lett, aki főként temetési beszédeivel hatott a templomtól elszakított református értelmiségre, de nemsokára már azt is feljegyezték Erdélyszerte a lapok, ha egy Tisza István-párti banketten felszólalt „a munkapártiak aranyaszájú szent Lászlója”.²⁶ Intellektuális hírnevét tovább növelte, hogy 1914 januárjától átvette a Protestáns Szemle szerkesztését. A lap addig érvényesülő kevert liberális-belmissziós irányultságát már az első általa szerkesztett számtól kezdve felváltotta egy polemikusabb, a szélesebb olvasóközönséget jobban megszólító, ugyanakkor markánsan konzervatív kultúrkritikai attitűd. Ettől az időszaktól kezdve lazultak meg kapcsolatai a szabadkőművességgel, 1917-ben a mozgalomból is kilépett.²⁷ Kezdeti ellenszenvé után viszont egyre nagyobb megértéssel és elszántsággal kapcsolódott a belmissziós ihletettségu keresztény ifjúsági mozgalmak munkájába, s az 1910-es évek végére nemcsak tehetséges tanítványai (Makkai Sándor, Révész Imre, Tavasz Sándor stb.) alkottak egy sajátos „Ravasz-iskolát”, hanem a belmissziót és a gyakorlati egyházszervezést sikeresen összekapcsoló, Út címmel 1915-ben indított lelkipásztori szaklap révén pasztorális tekintélye is országos lett. Ahogy visszaemlékezéseiben írta, „nem volt titok, hogy befolyásom egyre nő, s ha az előttem járó nemzedék kiáll a sorból én leszek a vezető”.²⁸ 1918 karácsonyán Kolozsvár és Erdély is román uralom alá került, jó ideig elvágva a személyes összeköttetést az anyaországgal, nehéz viszonyok közé kényszerítve az ottani magyarságot és az egyházakat is. Ravasz továbbra is vezető volt, de úgy érezte, ő is romok között halad: „Egyházunk minden rekesztéke és bordája recseg-ropog. Az államsegélyek kétségtelen megszűnése miatt intézetünk szinte a tönk szélére jutott.” Az idézet egy levélből való, amely az egykori tanítványnak, a későbbi neves teológusprofesszornak, a Karl Barth magyar recepcióját kezdeményező Tavasz Sándornak szólt, s személyes buzdítást is tartalmazott: „Most csak maradj nyugton, s adj hálát, hogy fedeled, betevő falatod van. De éppen az irántad való

²⁴ RAVASZ László: *Schopenhauer aesthetikája*, Gombos Ferenc, Kolozsvár, 1907.

²⁵ RAVASZ László: *Kálvin és a kálvinizmus = Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának Értesítője az 1909–1910-es évből*, Kolozsvár, 1910, 31–50.

²⁶ Ravasz Lászlóné Bartók Margit levele Ravasz Lászlónak, 1914. április 7., Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára, Kt.d. 14.787.

²⁷ JANCsó Elemér: *Az Unio szabadkőműves páholy ötven éve*, Kolozsvár, 1937, 24–27.

²⁸ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 121.

munkái
nának é
püspök
mert tö

A le
számol
hogya
érkezet
kintély
nőkén
van va
talán r
papság
úrra g
hogya
ország
házun
remél

Ravas
nem k
tos vc
roppa
mond
pektív
lelkés
ő leni
koloz
hogya
Káro

szeretetből kérlek, ne légy desperáltabb [kétségbeesettebb], mint a többi negyvenezer ember, aki csak annyiban különbözik tőled, hogy ők azt veszítették el, ami már a kezükben volt.”²⁹ Ravasz viszont nem maradt nyugton, amikor 1921 márciusában jött a hívás. A családjával és püspökével történt megbeszélést követően stratégiai értékű választ adott Szilassy Aladárnak: „Jelenlegi helyzetem erkölcsi súlya és kerületemnek tartozó hálám csak úgy engedi meg parókia elfogadását, ha azzal együtt püspöki megbízatás jár. Ezen előttem nemcsak hihetetlennek, szinte lehetetlennek látszó eshetőségre Kegyelmes Úr rendelkezésére bocsátom magamat, kérvén és felhatalmazván nevemben kötelező érvényes nyilatkozatokat tenni azzal, hogy az eredménytelenségnek már korai előjeleire is tisztes visszavonulás biztosíttassék, sőt Kegyelmes Úr által bölcs belátása és finom ízlése szerint kellő időben foganatosíttassék.”³⁰ A közlemény tartalmát – a visszavonulás esetére történt felhatalmazás kivételével – az erdélyi egyházkerület hivatalos lapjában, a Református Szemlében is közzétette, s az hamarosan köztudomású lett.³¹ Ravasz tehát beszállt a küzdelembe annak ellenére, hogy – amint azt fenti levele bizonyítja – nem csak saját egyházkerülete közvéleményének csalódottságára számíthatott. Hanem arra is, hogy a kampányban – távollétében – mások könnyebben szereznek politikai támogatást ambícióiknak. Ez utóbbival nagyon is tisztában lehetett, hiszen maga Bethlen István figyelmeztette a maradásra: „Abszolúte nem ajánlom, hogy akár a b[uda]pesti egyház-köztség meghívását, akár kerületi jelöltségét elfogadd. Utóbbi nagyon bizonytalan, mivel hat jelölt versenyez egymással. Köztük Kováts J. István, ki nagy politikai háttérrel dolgozik hívei között, miért is neki van legtöbb kilátása. Egyedül a budapesti lelkészi állásért kijönni pedig nem érdemes és nem kívánatos. Reád a közeljövőben nagy misszió vár. Sem ma, sem a jövőben Téged senki nem pótolhat.”³²

„Pesti urak”, „szabadkőművesek”, „zsidóbérencek” – A választási kampány fordulatai

Az 1880-ban született s katolikusból reformátussá lett Kováts J. István nemzedéktársa volt Ravasz Lászlónak, ekkor már budapesti teológiai tanár és kisközszínekben nemzetgyűlési képviselő. A párt és vezetője, Nagyatádi Szabó István ekkor állt befolyása zenitjén, a bethleni konszolidáció kibontakozása előtt, amely majd néhány évvel később személyével egyetemben végül a kisközszínek politikai törekvéseit is maga alá gyűrte. A dunántúli egyházkerületből származó Nagyatádi Szabó valóban erősen támogatta Kováts törekvéseit, megválasztásának érdekében külön petícióit is köröztettek a nemzetgyűlés

²⁰ Rav:

Rád

²¹ Szil:

²² Rav:

²³ „La:

rét 1

más

kez

leve

Eml

²⁹ Ravasz László levele Tavasz Sándorhoz, 1919. augusztus 6. Idézi TONK Sándor: *Ravasz László és Kolozsvár = Erdélyi Református Naptár a 2000. szököévre*, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1999, 199.

³⁰ Ravasz László távirata Szilassy Aladárnak, 1921. március 15., RL A/1.c. Lásd még RAVASZ: *Emlékezéseim*, 145–146.

³¹ *Dr. Ravasz László budapesti papsága*, Református Szemle 1920. április 1., 60.

³² Bethlen István üzenete Ravasz Lászlóhoz, 1921. március 23., RL C/141. (A viszonyokat jól jelzi, hogy az üzenetet egy kabátbélés-darabra gépirással rögzítették, kezdő mondata: „Dr. R. L. nak gróf B. I. szó szerint a következő üzenetet küldi.”)

presbiteri tisztséget is betöltő kispapok képviselői.³³ Nagyatádi Szabó maga budapesti presbiter is volt, de patronáltja éppen a fővárosban nem volt népszerű. Ezért Kováts István hívei különösen a Budapest–vidék ellentétre, illetve a vidéki presbitériumok erős gazdatársadalmi hátterére játszottak rá, melyet szerintük az egyház világi vezetőinek le-tűnt liberális korszakból itt maradt „arisztokrata” mentalitása nem gyűrhet le: „hogya ki lesz a püspök azt a vidéki gyülekezetek többségének szavazata dönti el, nem Budapest, amelynek a 280 egyházközség szavazatából mindösszesen 8 esik. A kálvinistaság szempontjából túlliberális, túllojális és vastagon konzervatív gondolkodású világi uraink se-hogy sem tudják azzal a súllyal és eréllyel képviselni a kálvinistaságot, mint amennyire azt a vidéki magyar reformátusság igényli és elvárja és a kálvinista elv megköveteli. Kováts politikusi volta tehát csak egy keresett ürügy, amellyel egyesek, akiknek az ő határozott, férfias egyénisége nem tetszik, szeretnék őt a püspöki méltóságtól, amelyre az összes többi jelölnél kétségtelenül nagyobb hivatottsága és képességei vannak elűzni.”³⁴

Ravasz és Kováts híveinek küzdelmét sokan egyházpolitikai különbségek mentén ér-telmezték. Eszerint a képviselő Kováts hajlandó és képes egyházpolitikát csinálni, míg Ravasz evangelizálna. A Kálvinista Szemle megfogalmazásában: „akik organizáló, in-tézményeket alkotó, református egyházpolitikát teremtő és irányító, szigorú egyházfe-gyelmet és rendet sürgető, agitáló [...] harcban előljáró püspököt akarnak, azok inkább Kováts J. István mellé állnak. Akik pedig elsősorban tollal és az ékesszólás erejével az evangelizálás eszközeit felhasználó filozófus–teológus püspököt szeretnének, azok Dr. Ravasz László híveinek vallják magukat.”³⁵ Mások viszont a két embert együtt akarták látni, kézfogásukban a „művelt, iskolázott közönség” és a „a magyar jövődöt hordo-zó földműves társadalom” szövetségét biztosítani. Ravasz hagyatékában fennmaradt a pesti teológia első női hallgatójának, Novák Olgának a püspökválasztás izgalmas idősza-kából kelt hosszú beszámolója, amelyben érdekes szemszögből vetíti elénk a küzdelem tétjeit.³⁶ Leírja az 1921. május 22-i vasárnapot, amikor Ravasz a Kálvin téri templom „rogyásig telt karzatai” – köztük a pesti egyház előkelői, mágnások, tudósok, egyetemi tanárok – előtt első alkalommal prédikált megválasztott pesti lelkészként. (Ez a május 3-án történt esemény fontos részgyőzelem volt, hiszen a püspöknek az egyházkerület lelkészének vagy teológiai tanárának kellett lennie.) „Remek evangéliumi beszéd volt, hanghordozása, mozdulatai oly összhangzóak, hogy a feszült figyelés mellett is szinte üdítettek.” De Novák Olga – nem várva meg az istentisztelet utáni csoportosulást – ez-után kivillamosozott a Vérmezőre („talán egyedül a gyülekezetből”), hogy részt vegyen az aznap a kispapok szövetség által rendezett nagygyűlésen is, ahol a reformátusok részére a táborigententiszteletet a vetélytárs Kováts J. István tartotta. Ott viszont „nem kevésbé megragadó” hatások érték, zászlóerdő, lovasbandérium és tengerészszázad Horthyval,

³³ *Igaz szó a püspökválasztás kérdésében*, RL A/1.c.

³⁴ *Szózat*, 1921. május 7.

³⁵ *Kálvinista Szemle* 1921. május 1., 147–148.

³⁶ SÁRAI SZABÓ Katalin: *„Kicsi pont vagyok én ezen a világon. Még a magyar életben is, de hát vagyok...” Novák Olga, az első magyar református teológusnő = Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. Steinert Ágota, Kortárs, Budapest, 2006, 75–82.

munká
nának
püspö
mert t
A
szám
hogy
érke
kint
nök
van
talá
pap
úr
ho
or
há
re

Bethlennel, de mindenekelőtt a „Tiszántúlról, Dunántúlról összesereglett föld né
becsületes nyíltsággal, egészséget sugárzó termettel”. Novák szíve kicsordult: „Ko
vagy Ravasz? Én úgy látom a mi református egyházunknak mind a kettőre szüksége
ma. Egyrészt mert a nyájjban betegségek dűlnak, másrészt mert köröskörül elhatalma
dott a farkasok serege. Éljen Kovács a főpásztor, áldassék Ravasz, a jó pásztor.”³⁷

Ez a „társbérlet” azonban mindkét jelölt számára elfogadhatatlan volt, s valójába
kampány ekkor már más regiszterek hangján szólt. Kovács hívei jogi kifogásokat táma
toltak arra hivatkozva, hogy Ravasz nem tartozik a kerülethez, így nem választható m
Egyhangú budapesti meghívása a Kálvin térre azonban ezt az érvet lényegében semleg
sította, hiába igyekeztek Kovács hívei azt kihasználni, hogy Ravasz nyilvánosságra hoz
elfogadó nyilatkozata már előre a püspökké választáshoz kötötte a Kálvin téri szósz
elfogadását. A lejárásra az egyházjogi finomságoknál a jelöltek múltja alkalmasabbn
tűnhetett. Az első durvább hangot egy Takács püspökségéért korteskedő röplap adta me
mely a katolikusnak született Kovács reformátusságát haszonlesésnek tulajdonította, R
vasznak a „zsidó szabadkőművességhez” való tartozását emlegette. A negyedik esélly
induló jelöltnek, Nagy Ferenc dabasi lelkész, pesti egyházmegyei esperesnek pedig z
dó származású feleségét róttá fel.³⁸ A negatív körirat azonban céljával ellentétben T
kács József püspöki reményeit rombolta le, hiába igyekezett attól az idős ceglédi lelké
gyorsan elhatárolódni. Viszont úgy tűnt, Ravasz szabadkőműves múltja valóban akadá
lehet. A suttogó propagandát a Kovács legerősebb bázisát jelentő külső-somogyi egyhá
megyéhez tartozó balatonendrédi lelkész, Kájel Endre Ráday Gedeon belügyminiszter
nek, egyházmegyei gondoknak írt, április közepén publikált levele fordította nyílt táma
dássá: „eddig minden egyházkerület püspöki székében ült már szabadkőműves, csak
dunamelléki egyházkerület székében nem. Most a szabadkőművesek érkezettnek láttá
az időt, hogy ezt a püspöki széket is megfertőztessék...”³⁹

A vád elsősorban Ravasz belmissziós támogatóit bizonytalanította el. „Ravaszról az
hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni” – írta egyikük Forgács Gyula péceli lelkész
nek, a dunamelléki belmissziós mozgalmak vezetőjének.⁴⁰ A Magyar Evangéliumi Ke
resztyén Diák Szövetség (MEKDSZ) budapesti titkára, Deme László is a visszavonulá
mellett érvelt. Sőt Szabó Imre későbbi fasori lelkész és budapesti esperes – egyébkén
Ravasz lelkes támogatója – bizalmas körlevélben arra figyelmeztette a „péceli prog
ram” híveit, hogy Ravasz püspökségéért „egyelőre felelősséget nem vállalhatunk”.⁴¹
Maga Ravasz László is elismerte, hogy ez a pont életéből „homályos” lehet Erdélyen

29

30

31 E

32 E

a:

sz

³⁷ Novák Olga eredetileg édesanyjának írt levelét végül Ravasz Lászlónak küldte el 1921. május 22-én, RL A/1.c. (3. doboz).

³⁸ Az „egyházunk érdekeit szívükön viselő igazhitű kálvinisták nagy tábora aláírással” megjelent névtelen körlevél valószínűleg áprilisban jelent meg (RL A/1.c.).

³⁹ Nyílt levél Nagyméltóságú gróf Ráday Gedeon miniszter úrnak, mint egyházmegyei főgondnoknak, 1921. április 15., RL A/1.c.

⁴⁰ RL A/1.c.

⁴¹ „Bizalmas magánlevél” dátum és aláírás nélkül, RL A/1.c. Szabó Imre szerzőségét azért feltételezhetjük mert a Forgács Gyula támogatottságát szondázó körlevélben válaszcímként az ő neve és elérhetősége van megadva.

kívüli barátai előtt.⁴² Azonban az egyöntetű Kálvin téri választása, befolyásos patrónusai, főképp Szilassy Aladár lankadatlan kitartása, s az, hogy támogatottsága a vidéki egyházmegyékben is egyre nyilvánvalóbb lett, eloszlatta az aggodalmakat. Május 4-én, amikor igazoló dokumentumait postára adta, már a belmisszió tábora is „teljes fegyverzettel” lépett fel mellette.⁴³ Röpiratok sorozata érvelt Ravasz érdekében, elsősorban kontextusba helyezve szabadkőműves múltját: „Igaz. Szabadkőműves volt. De csak volt. 1917-ben kilépett onnan. A kolozsvári Unio páholynak volt a tagja. Ebben a páholyban együtt ültek Erdély kulturális vezetőinek legjobbjai. [...] Ennek a páholyban az erdélyi speciális viszonyok között különleges nemzeti céljai voltak. Mégis, mikor Ravasz jobban megismerte az ott uralkodó szellemet s mikor tapasztalta, hogy új elemek jönnek a páholyba s idegen szelek fújdogálnak, akkor önként kilépett s egy tervezetet is dolgozott arra nézve: miképpen lehetne megakadályozni, hogy az erdélyi ref. papok és tanárok ne léphessenek be szabadkőműves páholyokba.”⁴⁴ Igazolással Ravasznak a Huszadik Század 1917-es körkérdésére adott, zsidókérdésben elfoglalt „intranszigenz” álláspontját is felhozták szemben azokkal, akik „akkor még zavaros vizeken eveztek és a zsidókkal egy tából ették a cseresznyét”. Egy későbbi röpirat egyenesen a megtérés példáját láttatja a püspökjelölt szabadkőműves múltjában: „Szabad-e azon lovagolnunk, hogy ő volt szabadkőműves? Hiszen mindnyájan voltunk olyanok, hogy [...] elítélhetne minket a szigorú bíráló. De elítélhetünk-e valakit azért, hogy feleszmélt a római katolikus egyházból vagy a szabadkőművesek közül kilépve egyházunk lelkes szolgálatába állott? Ne azt keressük, hogy mi volt valaki, hanem azt, hogy Isten kegyelméből mivé lett?”⁴⁵ (A hasonlat itt ügyes csúsztatással Kováts katolikus származását mossa össze a szabadkőművességgel, ez utóbbinak viszont senki sem születik.) További sajátos nehézsége volt Ravasz jelöltségének erdélyisége, az a morális teher, hogy megválasztásával az erdélyi magyarságtól elszakítanak egyik legfontosabb szellemi vezetőjét. S így kijövedele – a Kováts-pártiak szerint legalábbis – a „holtig hűség erkölcsi fundamentumát lökné ki a lába alól”.⁴⁶ Ravasz támogatói először személyes hurokat pengettek, arra hivatkozva, hogy Ravasz Erdélyben „metszett szárnyú sas; néma ember, aki alig írhat, vagy beszélhet valamit. Aki ott elsenyved, megörlődik.”⁴⁷ Később azonban mindinkább az egyetemes református érdekek elsőbbségével érveltek, azt taglalva, hogy a református egyház „le-

⁴² „Küldöm ezt a levelet, szözszerinti másolata annak, amivel a szabadkőművességéből kiléptem. Igazolja, hogy bár 1917 febr-ban léptem ki: már azelőtt nem jártam évek óta. Szóval mindent igazol.” Ravasz László levele Ravasz Árpádhoz, 1921. május 5., RL A/1.c.

⁴³ Ravasz Árpád levele Ravasz Lászlóhoz, 1921. május 4., RL A/1.c.

⁴⁴ [SZILASSY Aladár:] *Ravasz László*, nyomtatott röpirat, 8, RL A/1.c. Ezt a röpiratot már március 13-án idézi a Kálvinista Szemle. Szilassy valószínűsíthető szerzőségére abból következtethetünk, hogy a püspökválasztással kapcsolatos iratok között fennmaradt a Bethlen Gábor Nyomda elismervénye, amely szerint a füzetet nyomda 1500 példányban készítette el, 1800 koronáért, s amelyet Szilassy Aladár 1921. április 26-án egyenlített ki.

⁴⁵ Értsük meg egymást. *Komoly szó a dunamelléki egyházkerület lelképásztoraiohoz és presbitereihez*, Dr. Móricz és Lengyel Nyomda, 2, RL A/1.c. A körlevelet együtt jegyezte a belmisszió vezére, Forgács Gyula és Szilassy Aladár, a vezető világi emberek közül pedig az ekkor pénzügyminiszter Hegedüs Lóránt.

⁴⁶ *Igaz szó a püspökválasztás kérdésében*, RL A/1.c.

⁴⁷ [SZILASSY:] *Ravasz László*, 8, RL A/1.c.

rongyolódott” állapotában milyen pozitív hozadéka lehetnek megválasztásának. „Élet és halál között állunk, amely veszedelemnek fel kell ráznia mindenkit öntudatos, alkotó munkára. Az egyke és semmike eszméje éppen református népünket kerítette hálójába, 5000 lelkes gyülekezetben 3 éven keresztül egy születés sem volt, templomaink kétségbeesetten üresednek, 100 000 lelkes gyülekezetben 200–2500, 45 000 lelkes gyülekezetben 650–700 ember jár templomba vasárnaponként. [...] A díjlevelek körüli harcban magok a falusi emberek, nem jött-ment hamis apostolok, hangoztatják, hogy el tudunk mi lenni lelkész nélkül is, inkább felekezetnélküliek leszünk, de adónkat nem fizetjük, inkább még templomunkat is lebontjuk.”⁴⁸ A megoldás nem lehet a „lélek nélküli törvény”, sem az „erőszakoskodó személyeskedés”, ezek segítségével kormányozni tovább nem lehet. A református egyház mint intézmény és hagyomány válságát éli, csak egy karizmatikus vezető tudja felrázni, az előretörő katolicizmus vonzerejét, s még inkább a szocialista eszmék növekvő befolyását ellensúlyozni. Ravasz és Kovács támogatói egyetértettek abban, hogy a kurzus „ellenreformációja” igazából nem katolikus egyházépítés, nem misszió, „hanem hálókivetés arra, hogy református intelligenciánk túlnyomó közönyöseit a katolikus egyházba édesgessék”.⁴⁹ De míg Kovács táborának harcias protestantizmusa csak a „félelmetesen előrenyomuló jezsuitizmusra” koncentrált, addig Ravasz támogatói felismerték, hogy a hangos dobszóval vívott felekezetközi versengésnél már nagyobb a tét. Progresszió és vallásos világnézet áll szemben egymással: „már nem a biblia küzd az egyházi hagyománnyal, hanem a tudás a tudással, könyv a könyv ellen”. S ha az „istentelen áramlatok” felülkerekednek, annak társadalmi következményei is először éppen a református tábor fogják elérni: „ha ebben a küzdelemben nem áll egyházunk élén a tudás minden hatalmával megáldott ember, akkor a szocialista szervezetek (városi és falusi) éppen egyházunk kebeléből ragadnak ki legtöbb tagot”.⁵⁰ Jelöltjüket egyházszervező, tudósi és szónoki kvalitásain túlmenően azért tartották alkalmasnak, mert műveinek hatása átcsap a református egyház köreire: „ma már Ravasz az egész nemzeté”. Ellenfele, a politikus Kovács pedig éppen ezért nem alkalmas – érveltek elvi síkon a képviselői megbízatás és a pásztori hivatás összeférhetetlenségével –, mert „exponált politikus – akarva, nem akarva – képtelen a püspöki tisztség kötelességeinek megfelelni, csupán kisebb érdekkörök igényeit tudná kielégíteni, holott politikai hivatásának hűséges szolgálatával áldást hozhatna az egész egyházra”. Az érvelés hatásos volt, hiába próbálkoztak Kovácsék a jegyzői karon keresztül is hatni a választók többségét kitevő falusi gazdatársadalomra, a módszer visszafelé sült el. A helyi presbitériumok a hatósági ízűnek érzett intervencióra a hagyományos ellenzéki reflexszel feleltek, míg a nagytekintélyű tolnai főgondnok Szilassy Ravasz jelöltségére buzdító leveleire familiárisi lojalitással szállították támogató szavazataikat.⁵¹ Ráadásul Ravasz több

⁴⁸ *Üdv az olvasónak!* (datálatlan, bizonyosan május 3. után), 7, RL A/1.c.

⁴⁹ *Uo.*, 2.

⁵⁰ *Uo.*, 4.

⁵¹ „[...] a sárbogárdi r. k. vallású jegyző is kapott megkeresést, hogy a presbitériumra igyekezzen hatni Kovács érdekében. Jegyzőnk azonban tartózkodik az illetéktelen beavatkozástól. Ugyancsak kaptak megkeresést nem presbiter egyháztagok, hogy a presbiterek között Kovács-párti iratokat terjesszenek. [...] Presbitereim felháborodással vették tudomásul lelkésznek lelkésztársa háta mögött végezni akart korteskedését

helyen profitált abból, hogy ellenfelei megosztottak voltak: a solti egyházmegyében, Érsekcsanádön a lelkész Takács Józsefet ajánlotta, mire egy presbiter Kovátsot hozta szóba, akit a pesti gazdagylésen hallott. „Az így felmerült ellentétet a presbitérium bölcsen kiegyenlítette: Ravasz úrra szavazott. Fentiekből következően nagyobb eltolódásra, különösen Ravasz hátrányára nem kell számítani. Alsóbaranyában és Tolnában is várákózáson felüli értesítéseket vettünk, Külső-somogyban Kájel Endre minden elmentőrekvése ellenére is a szavazatok egyharmada jutott Ravasz számára” – jelentette egy héttel a szavazatbontás előtt Bocsor László majosházi lelkész Szilassynak.⁵² A Ravasz-támogatók utolsó körlevelükben már öntudatosan jelenthették ki, „azt a békességet és harmóniát, ami még vidéken a lelkészek és jegyzők és a falu népe között fennáll, senki se merje lelkiismeretlenül fölzavarni, különösen ne olyan lehetetlen és megvalósíthatatlan ügy érdekében, amilyen dr. Kováts J. István püspöksége”.⁵³

„...a keresztyénség, [...] tulajdonképpen még gyermekcipőben jár” –
Ravasz László püspöki programja

A június 26-án történt szavazatbontás erőteljesen visszaigazolta a Ravasz-tábor reményeit. 335 szavazatból 208 rá esett, vetélytársai tehát együttvéve sem kaptak annyi szavazatot, mint ő. Kováts J. István a vértessaljai és külsősomogyi egyházmegyékben, Takács József pedig saját kecskeméti egyházmegyéjében nyert. Más egyházmegyékben rá esett szavazatokkal együtt az előbbi összesen 59 szavazattal, az utóbbi 40 szavazattal volt kénytelen beérni, míg a pesti esperes Nagy Ferenc összesen 19 szavazatot kapott, jórészt a solti egyházmegyéből. A maradék három jelölt, Hamar István és Bilkei Pap István teológiai tanárok, valamint Szabó Aladár józsefvárosi lelkész, a belmissziós mozgalom alapítója összesen 9 szavazaton osztoztak.⁵⁴ „Elvek mérköztek és elvek győztek, olyanok, amelyek eddig háttérbe szorulva várták a jobb jövőt.”⁵⁵ Ez volt Forgách Gyula péceli lelkész konklúziója, míg a történeti kálvinizmust képviselő Sebestyén Jenő annak a reménynek adott kifejezést, hogy Ravasz „egyénisége és szellemi súlya újra visszasegíti a református egyházat az ország fővárosában ahhoz a szerephez, amelyet az egyházon kívül is társadalmilag és nemzetileg hivatva van betölteni”.⁵⁶ Az bizonyos, hogy megválasztása egy belső konzervatív regeneráció autonóm kifejeződésének tekinthető, amelynek során politikai megfontolás és nyomásgyakorlás nem érvényesült. Ravaszra nemcsak Budapest hatalmas gyülekezete szavazott, ő kapta az egykés, elzárt Baranya, Tolna kicsiny presbitériumai-

egy reá nézve idegen egyházban.” Kis Dániel sárbogárdi lelkész levele Szilassy Aladárnak, 1921. május 21., Ráday Levéltár Szilassy Aladár-hagyaték C/81. [a továbbiakban: RL C/81.], 1. doboz.

⁵² Bocsor László majosházi lelkész levele Szilassy Aladárhoz, 1921. június 21., RL C/81.

⁵³ *Üdv az olvasónak!* Névtelen röpirat Ravasz László hívei aláírással (egyoldas röpirat, dátálatlan, valószínűleg május végén írták), RL A/1.c.

⁵⁴ A püspökvalasztási iratok között megőrzött szavazóívek között az egyes egyházközségekre lebontva megtalálhatóak a szavazatok: RL A/1.c.

⁵⁵ Forgách Gyula levele Ravasz Lászlóhoz, 1921. július 5., RL, C/141.

⁵⁶ SEBESTYÉN Jenő: *Dr. Ravasz László*, Kálvinista Szemle 1921. július 3., 221–222.

nak voksait, de nagy egyházközsegekből is megkapta például Kecskemét szavazatait. Ezek nem politikai reményekről szóltak, ahogy Szilassy Aladár magánlevélben, kincstári optimizmus nélkül kifejezte: „Egyházunk itt, kerületünk, egész református egyházunk elég elesett, Tőled várjuk felemelését.”⁵⁷

Püspöki programbeszédét Ravasz László 1921 októberében tartotta meg. Számára is, mint minden kortársának az elvesztett háború és a trianoni katasztrófa mindent átható tapasztalata volt a kiindulópont és vezérfonal: „a békeszerződés eredményezte azt, hogy egy ezeréves kultúra ormáról visszalöknek bennünket a fizikai és morális dezolációba: a balkánizálódásba”.⁵⁸ Azt is felismerte, hogy az áldozati szerepre épülő „vereség kultúrája” a jövő nemzedékek helyzetét is végzetesen determinálja: „a háború nem szűnt meg; [...] ezen a nyomorult emberi kultúrán tovább folyik a kérlelhetetlen és rettentő háború, csak most nem a csatatéren vesznek el az emberek, hanem odahaza a tűzhelynél, a közéletben, a fórumon, a nemzeti életben pusztulnak, vesznek, éhséggel, belső mérgezésekkel, nyomorultán egész nemzetek”. Ebben a kiélezett helyzetben Ravasz László úgy akart integráló programot nyújtani, hogy az ne megalkuvást, ne lemondást fejezzen ki. Éppen ezért a kereszténység történeti távlatát helyett annak eszkatologikus dimenzióját emelte ki: „Az a kereszténység, amely az örökkévalóságra szól, életének második ezeresztendeje végén tulajdonképpen még gyermekcipőben jár. A kereszténység nemhogy nem élte ki magát, de még ifjává se serdült; a kereszténység még a konfirmáción se ment keresztül. Mert a kereszténység eddig külsőleges [...] kereszténység volt.”⁵⁹ Központi gondolatként egy magára talált és reménytelen kálvinizmust körvonalazott, mely szakított a protestáns identitást a nemzeti kultúra dominanciaigényére építő szokásos sablonokkal. Ugyanakkor igyekezett a kálvinizmus számára egyetemes távlatokat adni az etikai idealizmus neokantiánus jelszavával: „A kálvinizmusnak csak egy feladata van: önmagának kell lenni. Ha önmagához hű és erős, akkor a kálvinizmus a jelenlegi világformáló erőknél a túlekedésében és feszülésében hatalmas erő lehet, nagyszerű világtörténelmi megoldás, aminek a próbája rögtön az, hogy a jobboldali részből a legvilágosabb, a legbecsületesebb, a legőszintébb lelkek utána fognak menni, viszont magához fogja vonzani a baloldali részből is azokat, akiket az etikai értékek, a belső regeneráció, az örökkévaló eszmények, szóval az igazi értelemben vett emberi idealizmus hevít.”⁶⁰

„Ez az élet dísztelen, elrejtett és sáros...” – *Epilógus 1962-ből*

A programbeszédet a korabeli beszámolók szerint „szűnni nem akaró”, lelkes taps fogadta. Ravasz Lászlót konzervatív fordulata vitte fel a csúcsra, benne magára ismert egy egész nemzedék és egy egész kor. Az elismerések sem maradtak el: felsőházi tagság, aka-

⁵⁷ Szilassy Aladár 1921. június 26-án írt gratuláló levele Ravasz Lászlóhoz, RL A/1.c.

⁵⁸ Dr. Ravasz László püspöki székfoglaló beszéde = Dr. Ravasz László dunamelléki püspök beiktatása alkalmával elhangzott beszédek és imák, szerk. B. Major János, Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 1921, 29.

⁵⁹ *Uo.*, 28.

⁶⁰ *Uo.*, 32.

démikusság, Corvin-lánc, miniszteri jövedelmet felülmúló kereset, rózsadombi villa.⁶¹ Mindezekért a püspök keményen megdolgozott. Reményeit negyedszázadon át építette szívós magabiztossággal, aligha használták ki nálánál jobban a kedvező időt az anyagi és szellemi élet konzervatív újjászervezésére. De egy évvel túl tízéves éves püspöki jubileumán már arra figyelmeztetett, hogy a restaurációs rendszer által nyújtott kedvező körülmények átmenetiek: „Belátható időn belül lassanként hugenotta társadalommá kell alakulnunk, [...] a magyar kálvinizmus élő növénye talán egy félévszázadig ismét a gyökér és a gumó életére van ítélve. Ez az élet dísztelen, elrejtett és sáros...”⁶² 1945 áprilisában, az ostrom borzalmaiból ocsúdva pedig azt állapította meg, hogy „Isten ezt a nemzedéket választotta ki arra, hogy Magyarország eddigi történetének legsúlyosabb szakaszát átélje. [...] Az ország fiai közül akadt egy tábor, amely prédául dobta az ezeréves művelődést. Lelkiismeretlenebb, oktanabb és gonoszabb politikát még nem látott a világ.”⁶³ Úgy gondolta ennek ellenére, hogy az „egyház egész öröksége ép”, s az „elpusztult világ gyilkos iszaprétegén” még meggyújthatja az első „áldozati gyertyákat”, amelynek nyomán „új fejezet kezdődhet rólunk a világtörténelemben”.⁶⁴ Ezt a fejezetet már nem ő írta. 1948-ban személyesen Rákosi távolította el a magyar protestantizmus vezetéséből, ahová az 1956-os forradalom rövid intermezzójától eltekintve már nem térhetett vissza. Megöregedve, a kommunista hatalomtól rákényszerített belső száműzetésében azt is elismerte, hogy „Az a világ, amelybe beleépült az én világom, semmivé lett. Alapeszméje: a nemzeti érzés, a magyar lelki integritás elvesztette jelentőségét.” 1962-ben írta ezeket a sorokat a család és néhány hűséges barát szűk nyilvánosságának. Kudarcait azonban tanulságként is megfogalmazta posztumusz megjelent *Emlékezéseiben*: „Eredményeim, csalódásaim sok igazolást nyújtanak arra, hogy az egyház lelki legyen, független legyen, ne kapcsolódjék politikai rendszerekkel és a szolgálatban találja fel hivatását.”⁶⁵

⁶¹ Pályája csúcán, püspöksége huszadik évében készítetett, 1941-es évi jövedelem- és vagyonbevallása szerint éves jövedelme 53 082 pengő (tisztá jövedelem 40 051 pengő), összes vagyona 231 976 pengőt tett ki. Lásd RL C/141.

⁶² *Ravasz László XI. püspöki jelentése*, különlenyomat a Dunamelléki Református Egyházkerület 1932. évi jegyzőkönyvéből, Bethlen Gábor Irodalmi Rt., Budapest, 1932, 20.

⁶³ *A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-1945. évi tanácsülési jegyzőkönyvei*, közreadja Nagy Edit = *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, IX., Budapest, 2005, 285-286.

⁶⁴ *Uo.*, 287.

⁶⁵ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 395.